

ALEKSANDER III VENESTUSREFORMID JA EESTI AVALIKKUS

Ea JANSEN

Ajaloo Instituut. Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

On jälgitud eestlaste eneseteadvuse ja kodanikutunde tõusu 1880. aastate algul. See tõi kaasa ülepingutatud lootusi tsaarivalitsuse reformidele. Eestlasi huvitas oma õiguste laiendamine, Aleksander III valitsust ja vene ametnike aga vaid baltisaksa institutsioonide mõju halvamine ja nende asendamine üldriiklikega, eestlaste kujundamine truudeks riigialamateks ning nende venestamine. Lähemalt on vaadeldud unifitseerimise ja venestamise eesmärgil teostatud koolireformi (1885–1887) vastuvõttu ja tagajärgi, samuti Balti provintssides teatud moderniseerivat rolli mänginud politsei- ja kohtureformi (1888–1889) mõju. Kontrast eesti avalikkuse ootuste ja tegelike reformide vahel, n.-ö. negatiivne kogemus, aitas valitsuse eesmärkidele vastupidiselt tugevdada eestlaste kodaniku- ja rahvustunnet.

SISSEJUHATUS

"Esimene venestusaeg" – tinglikult määratletult periood umbes 1880. aastate teisest poolest kuni 1905. aasta revolutsioonini – on selliseid teemasid, mis eesti ajaloolaste poolt on seni veel konkreetsemalt läbi uurimata. See puudutab nii tsarismi poliitikat Balti provintssides üldisemas plaanis kui ka üksikuid reforme, nagu linnaomavalitsuse ümberkujundamist, korrakaitse ja õigusemõistmise, halduskeele ja kooli muutmist ning uuenduste tagajärgi. Omaette probleem on baltisaksa ja eesti ühiskonna reaktsioon reformidele ning viimaste mõju provintsside sotsiaal- ja kultuurielule.

Aegade vältel on eesti ajalookirjanduses tsarismi poliitikale ja reformidele nimetatud ajajärgul küll ikka ja jälle hinnanguid antud, kuid need on olnud üsnagi üldsõnalised. Juba Hans Kruus ütles oma kunagi väga populaarses Eesti ajaloo lühikäsitluses 1928. aastast, et erinevalt varasematest valitsejatest püüdis Aleksander III "... K. Pobedonostsevi ja Moskva publitsisti Katkovi sõjatseva natsionalismi pooldajana ... järjekindlalt ja valjult liita tihedalt Vene ääremaid siseriigiga nii korralduselt kui vaimult".¹ Nõukogude-aegne suhtumine Aleksander III üldise arvamuse kohaselt äärmiselt reaktsioonilisse poliitikasse

¹ Kruus, H. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, II. Tartu, 1928, 80.

peegeldub kokkuvõtvalt "Eesti NSV ajaloo" teises köites. Sellest teosest leiame ka August Traadi sulest pärineva üsna asjaliku ülevaate venestusreformidest. Neid hindab autor "kodanlikeks", seega siis uuenduslikeks, märgib aga ka reformide seost tsarismi venestuspoliitikaga.² Uusimaid käsitlusi ajajärgu kohta on Toomas Karjahärma laiaplaanilise ida ja lääne, õieti ikka eesti–vene suhteid puudutava suure monograafia vastav peatükk. Karjahärm märgib, et eriti sõjaka ilme omandas vene rahvuslus Aleksander III ajal; ta nimetab selle aja muutusi "venestamise esimeseks laineks Eestis".³ Seda lainet on Karjahärma uurimuses puudutatud siiski vaid põgusalt, sest autori põhihuvi kuulub tsarismi poliitikale 20. sajandi esimestel kümnenditel. Lühike üldülevaade venestusest on hiljaaegu ilmunud ka nende ridade kirjutaja sulest.⁴

Siiani on jäänud kõige põhjalikumaks käsitluseks venestusajast balti päritolu ajaloolaste poolt 1981. aastal Princetonis Edward Thadeni toimetusel avaldatud mahukas koguteos, mis võrdleb tsarismi poliitikat impeeriumi läänepiirkondades ja annab mitmekülgse ülevaate üldkultuurilisest ja poliitilisest arengust Balti provintsidest ja Soomes aastail 1855–1914.⁵ Selle raamatu puhul üks märkus: kui eestlased on harjunud terminit *venestamine* tõlgendama kui keelelis-kultuurilist assimileerimist, siis Princetoni koguteoses mõistetakse seda kui üldist unifikseerimist – kirjutatakse administratiivsest ja kultuurilisest venestamisest. Muu hulgas nähtub samast teosest, et uurijad ei rahuldu viimasel ajal üksnes Aleksander III poliitika kvalifitseerimisega reaktsiooniliseks või rahvusliku rõhumise sedastamisega Vene impeeriumis, vaid püütakse tungida sügavuti vene rahvusluse ja valitsuse ühtlustamispoliitika olemusse ja põhjustesse. Thaden, kes on spetsiaalselt uurinud tsarismi poliitikat eri aegadel ja Venemaa eri piirkondades, rõhutab tugevasti hiigelriigi unifikseerimise seost Venemaa moderniseerumisega.⁶ Sedasama märgib, küsimusel küll pikemalt peatumata, oma viimases raamatus ka Karjahärm.⁷ Thadenist läheb veel kaugemale vene ajaloolane Boriss Mironov oma äsja ilmunud suures "Venemaa sotsiaalajaloos". Ta väidab, et kui tsarismi poliitika 19. sajandi teisel poolel riigi ääreregioonide ja nende rahvaste suhtes muutus, oli selle aluseks "kaasaegseks riigiks" (Mironovi termin) kujuneva Venemaa vajadus unifikseerida hiigelimpeeriumi alad administratiivses, kultuurilises, sotsiaalses ja õiguslikus mõttes, ületada rahvuslik-regionaalsed piirid ja erisused. See oli autori arvates niisama paratamatu kui integratsioon vertikaalses mõttes, tähendab seisusbarjääride kaotamine. Mironov väidab veel, et riik oli sunnitud moderniseerimist läbi viima venestamise sildi all.

² Eesti NSV ajalugu, II. Tallinn, 1963, 210–219.

³ Karjahärm, T. Ida ja Lääne vahel. Eesti–Vene suhted 1850–1917. Tallinn, 1998, 76.

⁴ Jansen, E., Ruutsoo, R. Venestamine Eestis. – Rmt.: Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. ja toim. J. Viikberg. Tallinn, 1999, 544–550.

⁵ Thaden, E. (toim.). Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914. Princeton, 1981.

⁶ Samas, 15–88.

⁷ Karjahärm, T. Ida ja Lääne vahel, 79.

See ei tähendanud tollal mitte eeliste loomist venelastele, vaid halduse unifitseerimist ja kõigi etnoste integratsiooni vene rahvusesse.⁸ Siiski näeb Mironov ka seda, et unifitseerimispoliitikale vastasid paljud nn. ääremaade rahvad rahvuslike liikumiste tõusuga. Aleksander III valitsuse suhtes arvab Mironov, et see püüdis küll tõkkeid seada Venemaa liikumisele õigusriigi ja konstitutsioonilise monarhia suunas, ei suutnud aga seda kontrreformidest hoolimata oluliselt pidurdada. Kehtima jäi seadustega piiratud isevalitsuse paradigma, mis sündis Venemaal 19. sajandil.⁹

Seesuguste arvamuste tõttu muutub aina irriteerivamaks küsimus, mida siis Aleksander III-aegsed venestusreformid Balti provintside ja eestlaste kui põlisrahva jaoks ikkagi kaasa tõid; kuivõrd oli tegu eestlaste kujuneva avalikkuse ja kultuurielu lämmitamisega ja seega siis ka rahva sotsiaalse arengu ja üldise emantsipatsiooni pidurdamisega, kuivõrd moderniseerimisega, mille mõjul avanevad uued arengusuunad nii majandus- ja sotsiaalelu kui ka identsusteadvuse ja kultuuri vallas?

Vastust pole kerge anda, sest Balti provintsid – Venemaa poolel kasutati järjekindlalt sõna *kubermangud* – olid mõneti keerulises situatsioonis ja selliselt ka pähklikis ühtsust taotlevale keskvalitsusele. Probleem on ennekõike selles, et majanduslikult olid Baltimaad impeeriumi modernsemaid piirkondi, seda tööstuse ja kaubalise põllumajanduse edenemise, sise- ja väliskaubanduse käibe ning merenduse poolest, linnastumine ja kaasaegsele industriaalühiskonnale omane sotsiaalne struktuur oli siin hoopis arenenum kui Venemaal keskmiselt. Tuleb arvestada eestlaste ja lätlaste maa soodsat asendit Lääneriikide ja Venemaa ühendusteel ning industrialiseerimist soodustavate transpordivõimaluste ja infrastruktuuri suhteliselt kiiret väljakujunemist.¹⁰ Suur voorus tsaariametnike silmis oli see, et Baltimaad olid võrreldes "ala-administreeritud" Venemaaga tõhusalt hallatud, siin valitses **kord** (kuigi selle kaitsmiseks oli kasutatud Vene täake). Riigimaksud laekusid korralikult. Ehkki Vene valitsusringkonnad olid üsna üldiselt veendunud vajaduses asendada Balti provintside seisuslikud asutused üldriiklikega, tekitasid eespool nimetatud asjaolud kõhkliksi, eriti kohaliku õigussüsteemi muutmisel ja sundisid Aleksander III valitsust ettevaatusele balti aadli suhtes. Sõnades küll vene **rahvale** toetuv slavofiilse meelsusega keiser piiras kontrreformidega seniseid võimalusi initsiatiiviks altpoolt aadlivõimu kasuks: nn. maakonnapealikuid, kellele 1889. aastast usaldati talurahvaasutuste järelevalve ja ka rahukohtuniku ülesanded, võis valida vaid aadli seast. 1890. aasta uue semstvoreformiga suurendati valimisõiguslike talupoegade varatsensust ja seega taas aadlike rolli. Keisri lähemaid nõuandjaid ja kontrreformide alga-

⁸ Мironов Б. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.), 1. С. Петербург, 1999, 40–44.

⁹ Мironов Б. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.), 2. С. Петербург, 1999, 154.

¹⁰ Eesti industrialiseerimise kohta 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul leiab värske ülevaate raamatust Pihlamägi, M. Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn, 1999, 23–73.

tajaid oli siseminister krahv Dmitri Tolstoi, aadli huvide kaitsja ja äärmine reaktionäär. Niisiis, balti aadlit **kui aadlit** ei tahetud hästi riivata.

Kuid teisalt kihutas vene natsionalistlik avalikkus, eriti šovinistlikult häälestatud Mihhail Katkov – ainus ajakirjanik, keda Aleksander III ja tema lähedased tunnistasid – valitsust üles baltisakslaste **kui sakslaste** ja nende eeldatava **separatismi** vastu, mis tundus ohtlik naabruses asuva Saksamaa tugevnemise tõttu. Ka kardeti eestlaste ja lätlaste võimalikku saksastamist. Seega oli tegu pigem puhtpoliitilise küsimusega kui impeeriumi majanduse ja seadusandluse ning halduse korrastamise vajadusest ja majanduslikest kaalutlustest tingitud ühtlustamisaotlusega.

Mis puutub Balti põlisrahvastesse, siis nende suhtes tsaarivalitsusel kaksipidi mõtlemist polnud – nad oli vaja integreerida ja vastavalt slavofiilide ammuste teooriatele arvati, et seda on mõne balti aadli võimu vähendava reformi, vene keele ja õigeusu levitamise abil tegelikkuses üsna lihtne toime panna. Kuid ka see ei osutunud hõlpsaks.

Äsjakirjeldatud keerukat probleemistikku on teadvustanud mitmed uurijad. Jälgides võrdlevalt Aleksander III poliitikat Venemaa läänepiiridel asuvate rahvaste suhtes, jõudis Thaden näiteks järeldusele, et nii Balti provintssides kui ka Soomes, osalt isegi muudes läänepiirkondades, polnud tsaari poliitika siiski mitte slavofiilide ja panslavistide programmi teostus, vaid "reformide, venestamise ja kompromisside omalaadne kombinatsioon", sest Vene valitsusasutused olid tihtilugu eri meel ja valitsus pidi arvestama mitmesuguseid tegureid.¹¹ Balti provintsside õiguslikud, administratiivsed ja sotsiaalsed institutsioonid tundusid vene ametnikele ikkagi Venemaa omadest "paremad" ning siinsete alade ajalooliselt kujunenud sotsiaalset ja kultuurilist eripära ei suudetud hävitada. Lätlaste ja eestlaste assimileerimise kohta ütleb Thaden, et nende rahvaste sotsiaalne ja kultuuriline areng oli jõudnud 19. sajandi lõpuks juba liiga kaugele selleks, et seda oleks võinud halvata kultuuriline venestamine, mis alles siis ju tõsiselt käsile võetigi.¹²

See seisukoht kajastub ka Toivo Rauna käsitluses. Tema väidab, et venestussurve kutsus esile hoopis rahvustunde tõusu; liiati sattusid eestlased nüüd kahe erineva kultuuri mõjuvälja. Neist kumbki polnud võimeline teist võitma. Ka see soodustas rahvuslikku eneseteadvust. Raun mõönab, et kohus ja politsei olid mõisnike seisusasutustega võrreldes küll erapooletumad, kuid uuendused ei vastanud eestlaste lootustele, seda vene keele pärast asjaajamiskeelena rahu- ning ringkonnakohtutes ja seetõttu, et kubermangude omavalitsusele eestlased ikkagi juurdepääsu ei saanud.¹³ Arutlemata küll pikemalt venestusreformide mõju üle

¹¹ Thaden, E. Russian nationality policy, 1881–1914. – Rmt.: *Interpreting History. Collective Essays on Russia's Relations with Europe*. New York, 1990, 223.

¹² Thaden, E. Russification in Tsarist Russia. – Rmt.: *Interpreting History. Collective Essays on Russia's Relations with Europe*. New York, 1990, 216–217.

¹³ Raun, T. U. The Estonians. – Rmt.: *Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914*. Toim. E. Thaden. Princeton, 1981, 309–320.

eesti ühiskonnale, märgib Karjahärm nende ühe tähtsama poliitilise tulemusena seda, et venestamispoliitikaga kaotas valitsus Balti rahvuslike liikumiste poolehoidu ja pead tõstis nn. liberaalne natsionalism, mis oli suunatud nii saksa kui ka vene surve vastu.¹⁴ Allakirjutanu on mitmes kirjutises juhtinud tähelepanu eestlaste ärkamisaja traditsioonide – rahvuskultuurilise aktiivsuse ja omaalgatuse – püsimisele ja isegi laienemisele venestusajal, kusjuures omakeelsed ajalehed ja vabatahtlikud rahvuslikud seltsid tasakaalustasid vene keele pealesurumist rahvakoolis.¹⁵

Aleksander III valitsusajast on päris mõistetavalt kirjutanud rohkesti baltisaksa ajaloolased, seejuures varasemad uurijad, nagu Alexander von Tobien, sügava nõrdimusega väidetava õigusrikkumise pärast Balti provintssides. Selletaolistes uurimustes peegeldub šokk, mis sai osaks eelkõige balti rüütelkondadele, kui nende privileege asuti esmakordselt tegelikkuses kärpima ja mõjukaid aadlifunktsionääre ei võtnud keiser enam endisel viisil kuulda. Sõjajärgset emotsionaalselt värvitud lähenemist on Teise maailmasõja järgsel ajal asendanud realistlikum ja asjalikum vaatenurk. Kui Tobien kõneleb uutest kohtutest kui "venestusikke" ühest vormist, sedastab 1994. aastal ilmunud baltisakslaste ajalugu hõlmava üldkäsitluse autor ja toimetaja Gert von Pistohlkors kohtureformi kahemõttelisust. Ühelt poolt oli sellega saavutatud kohtu ja täitevvõimu lahutamine loomulik, sest seisuslikud asutused ei vastanud muutunud sotsiaalsuhetele. Samas, rõhutab Pistohlkors, oli vastuvõtmatu see, et politsei- ja kohtuasutustes ei olnud kohalikel kehtel enam õigusi ja et saksa funktsionääride asemele astusid enamasti venelased, kes pidid rakendama neile tundmatut kohalikku õigust neile võõraste, erinevate tavade ja mentaliteediga inimeste puhul.¹⁶ See on tabavalt öeldud. Siiski võib tänapäevast terminoloogiat kasutades küsida, kas polnud põhiprobleem siiski selles, et nii kaua püsis ebanormaalne olukord, kus kohtumõistmine ja politseivõim "töövõtjate" üle oli "tööandjate" käes. Kohtureformi uurimise vajadusele balti õiguskultuuri uuenemise aspektist on hiljaegu viidanud ka eesti uurija Toomas Anepaio.¹⁷

Kahjuks pole meil ei kohtu- ja politseireformi ega ka ühtki teist Aleksander III ajal teostatud muudatust seni veel monograafiliselt läbi uuritud. Seetõttu on eespool piiritletud küsimustele praegu veel raske vastata. Oma uurimisampluaa kohaselt tahab allakirjutanu järgnevates ridades konkreetsemalt jälgida eesti avalikkuse ootusi ja lootusi venestamise eelõhtul ja vastukaja tegelikele uuen-

¹⁴ Karjahärm, T. Ida ja Lääne vahel, 86.

¹⁵ Kokkuvõtvalt sellest vt. Jansen, E., Ruutsoo, R. Venestamine Eestis, 549. Eelkõige Friedebert Tuglase poolt uurimuses "Ado Grenzsteini lahkumine" (1926) põhjendatud rahvusliku liikumise ja rahvuskultuuri üldise allakäigu teesiga on veel polemiseeritud, näit. Jansen, E. Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Keel ja Kirjandus, 1996, 6, 385–387.

¹⁶ Pistohlkors, G. v. (koost.). Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Berlin, 1994, 400.

¹⁷ Anepaio, T. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. – Ajalooline Ajakiri, 1999, 3, 5–16.

dustele, seda eelkõige ajakirjanduse kui avaliku elu peegli põhjal. Loomulikult tuleb arvestada, et tsensuuri ja toimetajate isikuomaduste tõttu oli see peegel tollal kaunis udune ja kõver. Aga ajalooallikad on seda enamasti ikka.

REFORMILOOTUSED JA EESTI AVALIKKUS

August Kitzberg, hea mõtte- ning sulejooksuga mees, kes rahvusliku liikumise mesinädalate keskelt sattus venestusaega, on oma mälestustes ütelnud Aleksander III reformide kohta, et meile anti "palutud leiva asemele kivi. Me palusime muudatusi ja saime nad, aga mitte meie soovide järele".¹⁸ Ta kurdab: "Ainult venestamine tuli, kõik muu hää jäid tulemata."¹⁹ Kas tunti ja arvati nõnda juba 1880.–1890. aastail või oli see "tagantjärgi tarkus", sest kirja pandud on Kitzbergi meenutused ju eestlaste esimesel iseseisvusajal?

Eestlaste ootusi ja lootusi Aleksander III troonitulekul on sama Kitzberg oma mälestustes pildirikkalt ja emotsionaalselt kujutanud. See keiser jättis ju esmakordselt ametlikult kinnitamata balti aadli privileegid ja laskis ka talurahval endale truudust vanduda. "Ja kuidas ülendas meeli see, kui terve rahvas, iga muzhik ja talupoeg, kiriku, uuele keisrile truudust vanduma käsutati, vist esimest korda sellesarnane sündmus Vene ajaloos! Seni oli ikka suurte meeste, "seisuste", mõisnikkude vande andmisest landstoal küllalt jatkunud... Kui pühalik oli see, tungil kirikutäis ülestõstetud käsa – kui piigid püsti, me andsime oma truuduse vande küll kõigest südamest..."²⁰ Vaimustus kajastab eestlaste soovi saada talurahvaseisuse asemel riigikodanikeks, kusjuures veel ei kujutletud, et isevalitsus vajab truud alamat, mitte mõtlevat kodanikku. Tärkavat kodanikutunnet oli kinnistanud seitsmeteistkümmne eesti seltsi lähetatud saadikute lahke vastuvõtt keisripalees 1881. aastal ning võimalus esitada valitsusele märgukiri eestlaste reformitaotlustega²¹; järgnes senaator Nikolai Manasseini juhitud revisjon Liivimaal, mis lootusi soodsatele reformidele veelgi suurendas. Tegelikult olid senaatorite revideerimisreisid Venemaa eri paikkondades täpsema teabe saamiseks kohalike olude kohta rutiinsed, Manasseini tulekut Liivi- ja Kuramaale käsitati aga siiski erilisena: selle olid esile kutsunud balti aadli kaebused eesti ja läti "mässuliste" rahvuslike liikumiste kohta, teisalt mõjutasid revisjoni korraldamist eestlaste ja lätlaste märgukirjad ja valitsuse enda kava asuda Baltimaade asutusi ja seadusandlust tõsisemalt unifitseerima ning koguda materjali otsustamiseks, kuidas seda just tuleb teha. Eestlastele näis aga revisjon tõestusena, et nende häält Peterburi tippudes kuuldakse, ja see tõi kaasa erilise elevuse ja

¹⁸ Kitzberg, A. Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused, II. Tartu, 1924, 80.

¹⁹ Samas, 55.

²⁰ Samas, 43.

²¹ Vt. lähemalt Jansen, E. Eesti seltside saadikute audients Vene keisri juures 1881. aastal ja nende märgukiri kui katse osaleda "suures poliitikas". – Acta Historica Tallinnensia, 1997, 1, 93–114.

aktiivsuse tõusu. Tähelepanuväärne oli sellal vallavalitsuste-volikogude ja üldse talurahva enda aktiveerumine. Villem Reiman, pealtnägija, kirjutab selle aja kohta: "Kuhu revideeriv senator ja tema ametnikud iganes ilmusid, sinna tekkis otse rahvaste rändamine, kes iga häda ja ülekohtu vastu abi otsisivad..."²² Liivimaa rüütelkonna püüdlused hoida andmete kogumine agraar- ja õigusolude ning muu kohta kihelkonnakohtute kätes, ei andnud tulemusi, kuna Manassein ise saatis oma (muide, väga üksikasjalikud) küsimustikud otse vallavalitsustele.²³ See suurendas usku tsaarivalitsuse heatahtlikesse reformidesse. Oma soove mõisnikest mööda minnes esitama õhutasid sellal peaaegu kõik eesti haritlased-avaliku elu liidrid, nii Johann Köler ja Mihkel Veske kui ka Lydia Koidula ja Eugen Janssen. Palvekirjade koostaja ja nõuandjana tõusis eriti Mihkel Veske populaarsus. Senaatorile esitatigi ametlike ankeedivastuste kõrval tuhandeid ja tuhandeid kollektiivseid memorandumeid, avaldusi ja ka kaebusi üksikisikutelt.

Mitte kogu materjal pole säilinud ja seegi, mis on olemas, pole uurijatel veel piisavalt läbi töötatud.²⁴ Senituntut kokku võttes võib aga väita, et soovitu keskmis olid umbes samad nõuded, mis esitati juba 1881. aasta märgukirjas.²⁵ Traditsiooni kohaselt taotleti agrarolude ümberkujundamist, eelkõige taas maa-ja rendihindade fikseerimist, ostu- ja rendilepingute revideerimist valitsuse poolt (mõte oli sega- ja teorendi täielik likvideerimine) ning maksude ja avalike koormuste ühtlast jaotust mõisa- ja talumaa vahel. Mõisate privileegid häirisid iseteadlikke, haljale oksale püüdlevaid eesti talunikke ikka rohkem. Mitmed nõuded kajastasid maarahva kehvema osa huve: sooviti kroonumõisate jaotamist, müüdava maa suurusnormi vähendamist ja muud. Manasseinile esitatud soovides nagu eestlaste varasemateski reformiettepanekutes oli tähtsal kohal seisusliku kohtu- ja politseisüsteemi asendamine vene politseikorra ja rahukohtuinstiitutsioonidega, kusjuures aga usuti, et kohtute asjaajamine hakkab ikka toimuma eesti keeles. Ja eestlaste nõudmiste omamoodi krooniks oli ka senaatori materjalides, nagu juba 1881. aasta märgukirjas, eestlaste osavõtt provintside omavalitsusest ja seda arvatavalt võimaldava Vene semstvosüsteemi sisseseadmine, mis eeldas ka eestlaste ja lätlaste aladest omaette haldusüksuste moodustamist senise kolme kubermangu asemel. Hulk soovide puudutas kirikut ja kooli: nõuti mõisnike patronaadiõiguse kaotamist kirikus ja pastoritele rahapalka; see peegeldas tulevast võitlust balti "häraskiriku" ümberkujundamiseks eesti rahvakirikuks. Ammune soov oli rahvakooli allutamine Vene haridusministeeriumile kohaliku koolivalitsuse asemel ja sellega koos koolivalitsuse ümberkorraldamine omavalitsuse põhimõttel nii, et suureneks just eestlaste sõnaõigus pastorite ja

²² Reiman, V. Kolm ajaloo hallikat venestamise päevilt. – Eesti Kirjandus, 1910, 1, 3.

²³ Vt. täpsemalt Karma, O., Traat, A. Senaator N. A. Manasseini revisjoni puhul valdaded kogutud ankeetmaterjalidest. – ENSV TA Toim. Ühisk., 1961, X, 2, 165–167.

²⁴ Ajakirjas Вестник Европы (1906) ilmunud kirjutise põhjal (see tugines Manasseini aruandele) avaldas esimese ülevaate revidendile esitatud soovide kohta Villem Reiman. Vt. Reiman, V. Kolm ajaloo hallikat.

²⁵ Vt. lähemalt Jansen, E. Eesti seltside saadikute audients, 96–100.

mõisnikest kirikueestseisjate kõrval. Loodeti võimalusele laiendada eesti keele osa nii koolis kui ka avalikus elus, sellele vastavalt taotleti eestikeelset õpetust linnaalgkoolides ja kreiskoolides ning eesti keele kui aine õpetamist gümnaasiumides. Tartu ülikooli taheti eesti keele professori; esines ka julge soov, et eesti keel tunnistataks üheks kohalikuks ametlikuks keeleks.

Petlikel lootustel, et eestlastel kui alamrahval on ometi võimalik end valitsusele kuuldavaks teha, olid kõigest hoolimata olulised sotsiaalsed tagajärjed: kasvas usk omaalgatusse, avalikku ellu tõmmati kaasa aina uusi inimesi. Kõik see tähendas ka rahvusliku enesetunde hoogsat tõusu, mis kestis vähemasti 1885. aastani ja väljendus eesti ajakirjanduses sageli kaunisõnalistes optimistlikes nägemustes Eesti isamaa õitsengust ja edust. Eriti agar isamaalisi juhtkirju avaldama oli sellal Karl August Hermann, kes sakslaste poolt kuulutati peaaegu uueks Carl Robert Jakobsoniks. Kuid Hermann väitis, et ta ei karda mingeid insinuatsioone ega kahtlustusi mässumeelsuses, sest ta on keisrihärrale truudust vandunud.²⁶

Oma positsioonide kindlustamiseks demonstreeriski eesti avalikkus ikka ja jälle truualamlikkust. Näiteks tähistati 1883. aastal üle maa suure pidulikkusega Aleksander III kroonimist ja kroonimispidustustele lähetati eesti saatkond, mis püüdis keisripaari tähelepanu köita kas või oma haruldase kingitusega: Johann Köleri Kolgata-maal Amandus Adamsoni nikerdatud toredas raamis. 1885. aastal venestuspoliitika elluviimiseks ametisse määratud uued kubernerid – kindral Mihhail Zinovjev Liivimaal ja vürst Sergei Šahhovskoi Eestimaal – võeti sakslaste poolt vastu reserveeritult, eestlaste poolt aga lootusrikkalt. J.-W. Jannseni väimees Heinrich Rosenthal, arst ja "eesti-vene parteisse" kuuluv linnavolinik Tallinnas, jutustab: juba Šahhovskoi ja tema abikaasa saabumise õhtul laulsid Estonia, Lootuse ja Jüri seltsi laulukoor nende tuleku auks Toompea lossi ees serenaadi; seltside presidendid ja laulujuhatajad koos eestlasest linnavolinike Theodor Jakobsoni ja Rosenthali endaga võeti vastu kubeneri korteris. Suhetumine olevat olnud äärmiselt sõbralik ja kubeneri kabinetis olevat toimunud pikem vestlus kohalikest oludest.²⁷

VALITSUSE KAVAD

Manassein, slavofiilsete kalduvustega mees, kuid eelkõige korralik ametnik, esitas valitsusele 400-leheküljelise ettekande, milles küllalt olulisel kohal oli Balti provintside omavalitsuse radikaalne reform: semstvo sisseseadmine ning selle eeldusena eesti ja läti aladest kahe kubermangu moodustamine, nagu seda eestlased taotlesidki. Kuid omavalitsusreformi hakkas valitsus aina edasi lükama, niisamuti ei viidud ellu senaatori soovitusi Balti provintside agraariorra

²⁶ Eesti Postimees, 1884, 28. märts, nr. 13.

²⁷ Rosenthal, H. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Reval, 1912, 268–269.

reguleerimiseks, mis samuti oli üks eestlaste põhilisi soovet. Küll aga pälvisid valitsuse heakskiidu need Manasseini ettepanekud, mis puudutasid politsei-, õigus- ja kohtusüsteemi ühtlustamist, samuti haridussüsteemi muutmist eesmärgiga kasvatada provintssides arusaamist vene kultuurist ja austust selle vastu. Selleks soovitas senaator allutada kõik Baltimaade koolid Vene haridusministeeriumile, viia kõik keskkoolid, õpetajate seminarid ja Tartu ülikool üle vene õppekeelele ja kohaldada Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppekava Vene õigussüsteemile.²⁸ Venekeelset õpetust talurahvakoolides Manassein ei proponentinud ning toetas ka eesti või läti keele kasutamist võimalikes uutes omavalitsusasutustes ja kohtus.

Manasseini mahukat ettekannet, milles ei puudunud mõningane mure pärisrahvaste olukorra pärast, kasutati Peterburis valikuliselt. Valitsusringkondi huvitas ju tegelikult vaid see, kuidas suurendada riigivõimu "kohalolekut" ja riigiasutuste rolli Baltimail; ka instruksioonid, mis Manasseinile mitmete ministeeriumide poolt anti, näitavad, et taheti vaid saada alusmaterjali otsustamiseks, **kuidas** seni ikka veel eriasendis provintsside korda Venemaa omaga ühtlustada. Küsimus polnudki ju üksnes Baltimaade unifikatsioon, vaid ka Aleksander III valitsuse üldsuunas lähendada riigivõimu igale inimesele ning omaalgatuse asendamises riikliku hooldusega. Seetõttu ei suudetudki kuidagi otsustada, kas eestlaste poolt idealiseeritud semstvosüsteemi kui liiga demokraatlikku Lääne-mereprovintssides kehtestada.

Tegelik venestamisaeg algas Balti provintssides 1885. aastal uute kuberneride saabumisega. Kuid sama vastuolulised kui riigivõimude poliitika tervikuna olid ka uute kuberneride arvamused, nende suhted Peterburiga ja ka omavaheline läbisaamine. Mihhail Zinovjev imetles balti aadlike häid administraatorivõimeid ja soovitas vaid aadli võimufääri piirata. Kui politsei- ja kohtureform 1888–1889 ellu viidi, siis oli Zinovjevi arust sellest "küllalt". Slavofiilsetest ideedest innustunud Eestimaa noor ja äge kuberner Šahhovskoi leidis, et balti aadli kui "meie vaenlaste" või "separatistide" võim tuleb hävitada "suurte purustavate löökidega",²⁹ ja seadis oma eesmärgiks rüütelkonna kui organisatsiooni likvideerimise ja Vene aadlistatuudi kehtestamise ka Balti provintssides, mis tulevat alles kui "vaimselt võõras maa" Venemaaga tõeliselt ühendada.³⁰ Tema ettepanekud ei leidnud aga valitsusasutustes Peterburis piisavalt mõistmist, ja oma elu lõpul, 1894. aastal, kui siseminister Ivan Durnovo käskis Šahhovskoil lasta sakslastel rahuneda ja tegelda Tallinnas vaid jooksvate asjadega, kirjutas slavofiilist kuberner äärmise kibedusega oma päevikusse: "Niisiis, sakslased võitsid!"³¹

²⁸ Vt. lähemalt **Thaden, E.** The Manasein senatorial inspection of 1882–1883. – Rmt.: *Interpreting History. Collective Essays on Russia's Relations with Europe.* New York, 1990, 269–284.

²⁹ Из архива князя С. В. Шаховского. Материалы для истории недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885–1894 гг.), I. С. Петербург, 1909, lk. XXVI.

³⁰ Из архива князя С. В. Шаховского. Материалы для истории недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885–1894 гг.), III. С. Петербург, 1910, 237–238.

³¹ Из архива князя С. В. Шаховского, I, lk. XXXVII.

Zinovjev soovis jõuda oma ametiaja jooksul veendumusele, et Baltimaade majandusedu tõestab Liivimaa aadli võimelisust omavalitsuseks, järelkult on ta keskvalitsuse küllaldase kontrolli puhul Venemaale vajalik element. Kuberner kiitis Liivimaa agraarolusid ja rõhutas rohkearvulise ja tugeva taluperemeeste kihi olemasolu, mida Venemaa ei tunneta. Ta arvas, et kihelkonnakonventidega on Liivimaal loodud selle kihi arengutaseme jaoks piisavad võimalused osaluseks omavalitsuses. Seetõttu ei olnud Zinovjevi meelest ka vaja Vene semstvot Liivimaale ega üldse Balti provintsidele laiendada; see oleks vaid hoop Venemaa rikkamatele provintsidele.³² Zinovjevi kujutlused siinsetest agraaroludest vastasid enam-vähem rüütelkondade seisukohtadele, aga mitte eestlaste hinnangule provintside olude kohta. "Seestpoolt" ei nähtud agraarseisu sugugi nii hiilgavana: pärisperemehed olid enamasti veel võlgades, rent oli kõrge, rahul poldud maksusüsteemiga (seda kritiseeris küll ka Zinovjev), maapuudus oli suur ja maatud olid sotsiaalne probleem. Niisamuti ei saanud eestlased leppida sellega, et neil polnud osa provintsiomavalitsuses.

Kaine, ent aadlisõbraliku riigimehe Zinovjevi kõrval paistis slavofiilne vürst Šahhovskoi silma näiliku mure poolest eesti talurahva olukorra pärast aadli surve all; ka aitas ta mõnda eesti seltsi asutada, lubas taasavada tsaarivõimude poolt (eestlaste endi vastastikuste kaebuste tõttu) suletud Aleksandrikooli abikomiteed ja soovis asutada Tallinna, Riia piiskopkonna kõrvale, eraldi Eesti õigeusu piiskopkonna eestlasega eesotsas. Tallinna linnavolinikule Heinrich Rosenthalile jäi mulje, et Šahhovskoi oli eestisõbralik kõrgametnik, kes püüdis kogu oma ametiaja jooksul arvestada eestlaste soove.³³ Siiski ei järeldu eelöeldust veel kaugeltki, et Eestimaa kuberner oleks toetanud eestlaste emantsipatsioonipüüdlusi.

Eestlased ise uskusid, et nad on juba 1881. aasta märgukirjaga vene avalikkusele ja ametnikkonnale tõestanud, et nad on omaette **rahvas**, mitte vaid **talurahvaseisus**, ja seega ka mingi poliitiline jõud. Seda ei tunnistanud aga ei baltisakslased ega tsaariametnikud. Veel 1880. aastatelgi pidasid nii rüütelkonnapoliitikud kui ka baltisaksa avaliku arvamuse liberaalsem pool eestlasi ebaküpsaks ja liiga harimatuks poliitilist laadi õiguste jaoks. Visalt püsis kujutus, et eestlaste sotsiaalse ja kultuurilise arengu lagi on olla "tubli talupojaseisus", kust edasi pääseb vaid saksastumise või venestumise hinnaga. Põlisrahvaste rahvuslikke liidreid, kes rahvast väidetavalt üles ässitada püüdsid, peeti vene "nihilistide" või venestusplaane hauduva valitsuse enda tööriistaks.

Tsaariametnikud aga ei vaevunud endale nende rahvaste seast liitlasi otsima, sest ka nende meelest oli eesti ja läti rahvas veel alaealine ja nende rahvuslikes liikumistes ei nähtud mingit arvestatavat sotsiaalset või poliitilist jõudu. Pole põhjust karta "iseseisva eesti rahvuse teket", sest ei ole olemas veel ühtki selle elementi, kirjutab Šahhovskoi 1885. aastal. Ta arvas, et eestlastel on vaid paar

³² Sinovjev, M. A. Untersuchuhung über die Landschaftsorganisation des livländischen Gouvernements (Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen). – Extra-Beilage zu Baltischen Monatsschrift, 1895, 1–7, 23–25, 90, 97.

³³ Rosenthal, H. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes, 269.

juhti: Köler, kes, nagu olevat öelnud Pobedonostsev, pole võimeline muuks kui maalimiseks (ega maali ka alati häid pilte), ja Hurt, kes ei ole küll rumal mees, aga on intrigant ja parunite teener.³⁴ Eestimaa kuberner arvas, et üldiselt ei ole eestlased "separatistid" ja soovivad õppida vene keelt; ka tunnevad nad vajadust õigeusu järele.³⁵ Liivimaa kuberner Zinovjev kirjutas 1886. aastal keisrile, et eestlased ja lätlased on veel "lapseseisundis", pole teada, mis neist saab – toimuda võib ka sakslaste ja põlisrahvaste sulandumine. Meile, arvas Zinovjev, on eestlased ja lätlased küll "vajalikud", kuid "ainult juhul, kui nad lakkavad olemast eestlased ja lätlased ja muutuvad venelasteks".³⁶

Aga kui tähtsusetuks Balti kubermangude põlisrahvaid ja nende liikumisi ka ei peetud, polnud kohalikud kõrgametnikud samas siiski selles kindlad, mis nende alaväärtuslike rahvaste seas tegelikult toimub, ja möönsid ka ohtlike separatistlike liikumiste võimalikkust. See ilmnis selgemini 1880. aastate lõpu-poolel ja 1890. aastate algul. Zinovjevi järjekordsest ettekandest keisrile 1889. aastast võib lugeda, et eestlaste ja lätlaste seas on separatismi vaid vähesel määral, kandjaks mõned "advokaadid ja ajakirjanikud"; toetada seda ei tohi, sest eestlaste ja lätlaste natsionalismi soodustamine võib osutada valitsusele niisama ohtlikuks kui nende rahvaste jätmine saksa mõjuvõimu alla.³⁷ Järgmisel aastal mainis Zinovjev oma aruandes juba noorläti ja nooreesti "parteisid", kellele on omased isegi luulud mingist Eesti või Läti riigist.³⁸ Šahhovskoi, kellele Tallinnas tema hõlma alla püüdleval Jakob Kõrv ja Jüri Truusmann olid oma suguvendade kohta mitte just heatahtlikku informatsiooni jaganud, esitas 1892. aastal sise-ministeeriumile aruande kolmest eesti "parteist": väikesest, kuid "heast" russofiilide parteist, saksasõbralikust baltlaste parteist ja ohtlikust patriootilisest parteist Ado Grenzsteini juhtimisel. Viimane taotlevat eestlaste rahvuslikku ja isegi poliitilist "iseolemist" (самобытность), ehkki tegeleb rohkem mineviku ja unistustega.³⁹ Kuberner tugevdas politseivalvet karskusseltside suhtes, mida ta Grenzsteini väidetava mõju tõttu pidas "patriootilise partei" baasiks.

Päevakorda ei jäänud valitsuse poliitikas niisiis mitte möönduste tegemine põlisrahvastele baltisakslaste õiguste arvel (see oluks ju üks võimalus provintside senist saksa separatismis kahtlustatavat valitsevat kihti nõrgestada), vaid eestlaste ja lätlaste venestamine ja õigeusustamine nende integreerimiseks "vene perre". Tuleb nõustuda Thadeniga, et tsarismi põlisrahvastele suunatud poliitika peaesmärk oli eelkõige nende eraldamine sakslastest⁴⁰, samuti nende

³⁴ Из архива князя С. В. Шаховского, III, 209–210.

³⁵ Samas, 34, 37, 147.

³⁶ Ettekande refereeringu järgi teosest **Tobien, A. v.** Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, I. Riga, 1925, 158.

³⁷ Samas, 423.

³⁸ Samas, 331.

³⁹ Из архива князя С. В. Шаховского, III, 261–263.

⁴⁰ **Thaden, E.** Russian nationality policy, 224.

rahvuskultuuri arengu tõkestamine⁴¹. Tegelikult küll ei usutudki, et eestlased ja lätlased võiksid iseseisva arengu teel kunagi jõuda Euroopa haritud rahvaste kirjakuultuuri tasandile; seetõttu arvati ka nende ümberrahvustamiseks piisavat rahvakooli ümberkujundamisest venekeelseks.

Ajaloolased on huvitunud ka sellest, **miks** tsaarivalitsus selliste eesmärkide puhul siiski lubas Balti provintssides eksisteerida ja edasi areneda kohalike rahvaste emakeelsel trükisõnal, seejuures ikka mingisugusele "ässitamisele" kalduval ajakirjandusel, saksa, eesti ja läti seltsidel, laulukooridel ja teatritruppidel.

Baltisaksa institutsioonide puhul pole vastust ehk raske leida: kuigi Venemaa ja Saksamaa vahekord oli jahe, ei julgenud valitsus rahvusvahelist üldsust arvestades siiski saksa kultuuritraditsioonide totaalse purustamiseni minna; see juhtus alles Esimese maailmasõja ajal. Arvukate saksa seltside ja ajalehtede kõrval säilitas oma mõjujõu saksaliku-protestantliku kultuuri peamine keskus – luteri kirik, kuigi teda mõnevõrra "kiusati". Näiteks Liivimaal, kus leidis tuhandete kaupa rekonvertiite, algas taas neid teenindavate pastorite kohtu alla andmine, mis 1870. aastail oli lõpetatud. Aastail 1884–1894 algatati Liivimaa kubermangus 199 pastoriprotsessi (protsessid lõpetati alles Nikolai II "armumaniifestiga" 1896).⁴² Eestimaal, kus õigeusulisi oli vähem ja luteri kirikusse tagasipöördujate küsimus polnud aktuaalne, püüdis Šahhovskoi toetada õigeusu levikut uute koguduste asutamise, kirikute ehitamise ja toetusega ortodoksi nn. vennaskondadele. Ka pidi tema abikaasa rajatud Pühtitsa kloostrist kujunema õigeusu keskus, Vene võimu sümboliks pidi saama Toompeale Šahhovskoi algatusel ehitatav katedraal, mis valmis alles pärast kuberneriga surma aastal 1900. Hoolimata seesugustest ettevõtmistest säilis luteri kiriku valitsev koht provintsside usuelus, suuresti ka seetõttu, et luterlike koolide konfessionaalset iseloomu ei puudutatud: Zinovjev rõhutas oma ettekannetes keisrile, et luterlik rahvakool on õrn probleem ja kuigi pastorite mõju rahvakoolile tagab selle seosed saksa kultuuriga, tooks kooli religioosse aluse muutmine kaasa moraalse segaduse, võib-olla isegi "kahjulike õpetuste" levimise.⁴³ Muide, ei Aleksander III ega Pobedonostsev ei pooldanud õigeusu levitamist sunnivahendite toel. Vene kirikusse kord kuulunud ja taas irdunud eestlasi ja lätlasi peeti eksinuteks.⁴⁴

Eestlaste (lätlaste) puhul on arvanud T. Karjahärm, et nende rahvaste venestamisel oli võimatu minna kaugemale, kasutamata avalikku vägivalda ja tekitamata üldist rahulolematust.⁴⁵ Kuid arvestada tuleb ehk sedagi, et Aleksander III valitsus oli siiski, nagu seda rõhutab eriti B. Mironov, **seadustele** tuginev monarhia⁴⁶ ja Venemaal kehtivad seadused seltside või ajalehtede asutamist ei

⁴¹ Thaden, E. Russian nationality policy, 228.

⁴² Tobien, A. v. Die livländische Ritterschaft, 210.

⁴³ Samas, 255–256.

⁴⁴ Samas, 204–205.

⁴⁵ Karjahärm, T. Ida ja Lääne vahel, 86.

⁴⁶ Мировов Б. Социальная история России, 2, 154.

keelanud. Nende vaoshoidmiseks arvati piisavat järelevalve tugevdamisest. Tollal hakati politseilt nõudma seltsitegevuse ranget kontrollimist, uute ühenduste rajamine oli võimalik vaid tüüppõhikirjade alusel ja neid hakkasid kinnitama kohalike võimude asemel ministeeriumid. Nii nagu seltsielu reglementeerimisel loodeti politseile, nii loodeti ajakirjanduse ohjes hoidmisel tsensuurile. Täielikult ja järjekindlalt ei eitatud ega surutud maha "altpoolt" tulevat algatust ka mitte Aleksander III ajal, vaid seltsides nähti ka mõneti kasulikke institutsioone, mis võivad olla riigile abiks rahva moraali kinnitamisel, korra hoidmisel ja ka majanduselu edasiviimisel. Omakeelne ajakirjandus pidi tsensorite hoolsa valve all kaasa aitama valitsuse ettevõtmiste propageerimisele rahva seas ja truude alamate kasvatamisele eestlastest ja lätlastest, kes niikuinii, varem või hiljem, lähevad üle vene keele kasutamisele.

Venestusaja tundmaõppimisel ongi üks keerukaid probleeme tsensuuri halvav toime eesti ja saksa avalikkusele. See ootab pikemat käsitlust. Kuid märgitagu siinkohal põgusalt mõnda arengujoont. Suhteliselt liberaalne aeg Venemaal (see võimaldas ka näiteks Jakobsoni Sakala esinemise "avalikkuse häälena", ajakirjanduse teatud politiseerumise ja reforminõuete esitamise omapäi ja omal äranägemisel) sai otsa pärast Aleksander III trooniletulekut. Juba 1881. aastal algas kogu Venemaal tsensuuri karmistamine, millele Balti provintssides olid tõukeks ka rüütelkondade endi "sisutihedad" kaebekirjad eesti ja läti radikaalsemate lehtede vastu. 1884. aastal manitses Liivimaa asekuberner alles hiljuti kohale määratud Tartu üksiktensorit Eugen Jannsenit rangelt silmas pidama seda, et eesti ajalehed on "rahvaväljaanded", määratud talurahvale, kes ei suuda loetut kriitiliselt hinnata, vaid kaldub igasugust trükitud sõna tingimusteta uskuma, liiati kui ajalehel on tsensori allkiri (!! – E. J.). Valitsus ei vaja ajalehtede nõuandeid "rahva vajaduste" asjus, sest need on talle niigi teada; rahvaväljaannete ülesanne pole järgida mingeid poliitilisi tendentse ja "kaitsta rahva huve", vaid levitada kasulikke teadmisi lihtinimestele arusaadavas vormis.⁴⁷

Samas vaimus juhendati eesti ajakirjanduse tsensoreid ka järgnevatel aastatel, eriti rangelt 1889. aastast, kui Eugen Jannsen Trükiasjade Peavalitsuse sunnil pidi eesti ajalehetoimetajaid põhjalikult noomima, sest nad ei taha valitsuse reformide elluviimisele küllaldaselt kaasa aidata ja mõnes neist elab "vastuhakkamise vaim". Eesti ajalehed pidid "otseselt ja selgesõnaliselt asuma valitsuse püüdluste poolele".⁴⁸ Šahhovskoi 1892. aasta ettekandest eesti parteide kohta ei teinud Trükiasjade Peavalitsus siiski liiga radikaalseid järeldusi, nüüd leiti, et enamik eesti ajalehti siiski toetab valitsuse reformipoliitikat, ehkki mõned eesti patrioodid suhtuvad valitsuse korraldustesse vaenulikult. Sellise liikumise eesotsas seisvat ajaleht Olevik.⁴⁹

⁴⁷ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 321, n. 1, s. 184, l. 11–13.

⁴⁸ Issakov, S. Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast Eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel. – Rmt.: Läbi kahe sajandi. Koost. J. Peegel. Tallinn, 1971, 128.

⁴⁹ EAA, f. 321, n. 1, s. 192, l. 8.

Eespool refereeritud Liivimaa asekuberneri kiri Jannsenile näitab veel kord ja väga selgesti lahknevust eestlaste enesekäsituse ja tsaariametnike kujutluste vahel. Vaatamata truualamluse demonstratsioonidele, millest eelnevalt juttu on olnud, nägi eestlane end kodanikuna ja õigustatuna ka häält tõstma, sellal ei tehtud vahet "riigialama" ja "kodaniku" mõiste vahel. Tsaarivõim nägi eestlases vaid riigialamat, kelle puhul baltisaksa võimukandjate hooldus tuleb asendada riiklikuga. Võib küsida, kuidas mõjutasid venestusreformid juba kord ärganud kodanikuteadvust ja sellega lahutamatult põimunud rahvusteadvust. Mida need reformid eestlastele ja eesti avalikkusele ikkagi kaasa tõid ja kuidas neid eesti üldsus vastu võttis?

REFORMIDE VASTUVÕTT JA KOOLIREFORM

Eesti avalikkus ei mõelnud **omapoolsete** reformitaotluste esitamisel ja tsaarivalitsuse vahelesegamise toetamisel tsentraliseerivatele või venestuslikele aspektidele, vaid põhiliselt ikka eestlase ainelise seisundi parandamisele ning oma õiguste ja kultuuritegemise võimaluste laiendamisele. Mõnevõrra kardeti küll juba 1860. aastate lõpust keelelist venestamist, seda ilmselt slavofiilide ja muude vene natsionalistide sõnavõttude ning baltisakslaste mure tõttu provintside identsuse pärast. Selle kohta on jälgi Kreutzwaldi, Koidula ja teiste kirjades. Valdavaks jäi siiski arvamus, mida toetasid eriti Köler ja Jakobson, et keiser ja tema valitsus on huvitatud kõigi alamate ja kõigi Venemaa rahvaste hüveolust, mitte aga nende kultuurilise eripära hävitamisest, ja venestamist ei usutud.

Seetõttu tervitas eesti ajakirjandus venestuse eelõhtul provintside lähendamist Venemaale heakskiiduga, kuigi mõningate vaimustatud lojaalsusavalduste siiruses võib ka kahelda. 1885. aasta suvel, kui uued kubernerid hakkasid rangelt nõudma vene keele kasutamist asjaajamisekeelena provintside omavalitsusorganite ja riigiasutuste vahel, nimetas Karl August Hermann Eesti Postimehes seesugust nõudmist täiesti seaduslikuks ja õigustas ka seda, et "riigiseadusi rikkunud" Tallinna ja Riia linnapead, kes visalt vene keelele vastu seisid, oma vastalisuse pärast keisri poolt vallandati.⁵⁰ Ja kui 1886. aastal tuli Baltimaile suurvürst Vladimir keisri nimel balti aadlile selgeks tegema, et Baltimaade tihedam liitmine Venemaaga ja vene keele kasutuselevõtt õppekeelena on paratamatus, reageeris näiteks Grenzsteini Olevik sellele vaimustatud tiraadidega: "Vägev majesteet, suure maailma riigi isevalitseja" on meile oma "kõrge venna suu läbi" lasknud ütelda, et me peame end "ruttu ja jäädavalt" suure vene perekonna külge liitma. Grenzstein arvas, et nüüd tuleb lõpp "eestlastele kahjulikele erapüüdmistele" ja kutsus oma suguvendi üles senisest suurema hooga edendama oma rahvuslikke ettevõtmisi, nagu Kirjameeste Seltsi ja Aleksandrikooli asja, Vanemuist ja Tartu Põllumeeste Seltsi ning laulupidusid.⁵¹ Seega ei peetud uni-

⁵⁰ Eesti Postimees, 1885, 28. aug., nr. 35.

⁵¹ Olevik, 1886, 14. juuli, nr. 29.

fitseerimist ohtlikuks eestlaste kultuurilisele edasiminekul rahvuslikus vaimus. Meenutatagu veel, et Heinrich Rosenthali eestvõttel ja Šahhovskoi vahendusel tulid Vladimirit ja tema abikaasat Kadrioru lossi juurde tervitama Tallinna ja Harjumaa eesti laulukoorid rahvarõivais. Lauldi kolm laulu: Hermannii "Eestlane olen ja eestlaseks jään", Säbelmanni "Kaunimad laulud" ja Soome viisil "Eesti pojad, edasi" (ilmselt Porilaste marss). Suurvürstlik paar olevat kõigile kooridele, kes lossi eest mööda marssisid, armulikult naeratanud. Öhtul osalesid kõrged külalised ka rahvapeol Falgi pargis.⁵² **Kasu** oli seesugusest laulupeostlojaalsusdemonstratsioonist – nagu ka muudest sellesarnastest üritustest – küll vaid eestlaste enesetunde ülendamise mõttes.

Pärast halduskeele muutmist alustati 1885. aastal ühtlasi koolireformiga. Kõik eesti ja läti rahvakoolid allutati Vene haridusministeeriumile ja neid hakkasid hooldama kroonuametnikud: koolide direktorid ja inspektorid. Siiski jäi alles ka senine kohalik koolivalitsus. See tekitas hiljem palju segadust, sest õpetajatele anti vastukäivaid korraldusi. Ent suurim hoop eestlastele oli siiski rahvakoolide üleviimine venekeelsele õppetööle 1887. aasta kevadel avaldatud nn. ajutiste määrustega. Seda, et algkoolis võiks õppetöö toimuda võõras keeles, ei suudetud lihtsalt uskuda. Ja ehkki truualamlusdeklaratsioonid jätkusid, muutus eesti ajakirjanduse üldine toon nüüd hoopis reserveeritumaks; ka pärast kurikuulsate ajutiste määruste kehtestamist jätkati visalt emakeelse hariduse ülistamist rahvusromantilises vaimus.

Kuid kõige halvem seisis ees. 1887. aastal otsustati ärkamisaja sümboliks kujunenud Eesti Aleksandrikool muuta venekeelseks linnakooliks, mis avati Põltsamaal 1888. aasta augustis. Sellega oli kauaks ajaks kriips peale tõmmatud ka eestikeelse keskkooli mõttele, mida oli arendanud Jakob Hurt. Ka Aleksandrikooli-organisatsioonis oldi koolitüübi küsimuses jõutud asutajate tagasihoidlikult "parema kihelkonnakooli" või emakeelse kreiskooli plaanilt emakeelse realkooli kavani.

Venekeelne linnakool Aleksandrikooli asemel tõi tsensuurile vaatamata kaasa kriitilisi ja lausa opositsioonilisi väljaastumisi eesti ajalehtedes. Jaak Järve Virulase seesuguseid kirjutisi kasutati Jüri Truusmann Virulase hukkamiseks: need olid tema kaebustes nimetatud, et näidata riigivõimudele Jaak Järve ajalehe lausa vaenulikku suhtumist valitsuse reformidesse.⁵³ Mõnigi kord meenutati ajakirjanduse veergudel Aleksandrikooli saatusega seoses ka seda, et rahakogumiseks emakeelse kooli tarvis oli 1869. aastal saadud luba ju keisrilt endalt. Meelte käärimine oli nähtavasti niivõrd tugev, et Riia õppekonna kuraator Mihhail Kapustin pidas vajalikuks esineda õiendusega: tõepoolest oli Aleksander II ise andnud loa koguda raha Eesti Aleksandrikooli tarvis, kuid mõeldud oli kooli eestlastele, mitte eestikeelset kooli.⁵⁴

⁵² Rosenthal, H. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes, 270–271.

⁵³ Ibius, O. Jaak Järve väljasaatmine ja "Virulase" sulgemine. – Keel ja Kirjandus, 1967, 7, 412.

⁵⁴ Postimees, 1888, 9. apr., nr. 43.

Koolireform koos Aleksandrikooli-draamaga jagas eesti ajakirjanduse kahte leeri, otsese venestamise toetajana hakkas oma ajalehes Valgus esinema Jakob Kõrv, kaaslaseks väliskirjanduse tsensor Jüri Truusmann.⁵⁵ Isegi Kõrv ei julgenud aga väita, et emakeel pole talle armas; tema paljukorratud argumendiks oli see, et eesti keelega ei saa elus edasi.

Rahvakooli reform osutus omamoodi karikatuuriks sellest, mida eesti avalikkus oli taotlenud; kui edasi arendada Kitzbergi kujundit venestusaja kohta, võib vist öelda, et rahvale anti kui mitte leiva asemel kivi, siis "kivinenud leib". Oli ju tõepoolest taotletud rahvakooli allutamist Vene haridusministeeriumile (näiteks Aleksandrikooli puhul oli see algusest peale dokumentatsioonis ette nähtud), seda aga rahva suurema omavalitsuse, kirikliku koolivalitsuse ühekülgse mõju vähendamise ja avaramate õppekavade nimel. Ka olid eestlased üks ja teine kord avaldanud soovi laiendada riigikeele õpetamist eesti koolides, kas või nekrutite parema kohanemise huvides, kuid vene keel pidi enamiku meelest olema vaid esimene võõrkeel saksa keele asemel, mitte mingil juhul aga õpetuskeel. Tegelikult tõi reform kaasa vaid **lisaks** kirikliku koolivalitsuse hooldusele bürokraatliku kontrolli riigiametnike poolt ja venekeelse õppetöö, algasid kooliõpetajate vintsutamised ja vallandamised ning enamiku kooliõpetajate seminaride sulgemise tõttu aadli poolt langes tunduvalt koolmeistrite kutseoskus.

Tsensuuritõketele vaatamata kajastus eesti ajakirjanduses küllaltki laialdaselt mure, mis oli tingitud suurest segadusest koolielus pärast ajutiste määruste kehtestamist. 1887. aasta sügisel ei teatud, kas õppetööd võib vanade õppekavade alusel alustada ja kooli algus hilines; aadel tahtis täielikult loobuda rahvakoolide toetamisest ning koolivalitsused hakkasid sulgema kihelkonnakoole. See tekitas eesti avalikkuses omakorda ärevust. 1888. aastaks panid kubernerid ja õppekonna kuraator koolide sulgemisele piiri ning sellel puhul oli võimukandjate poolel nii eesti ajakirjandus kui ka rahvas, ilmselt põhimõttel: parem venekeelne kool kui üldse mitte midagi. Seetõttu sai eestlaste seas üsna populaarseks ka uus koolitüüp nn. ministeeriumikool, mida toetas riik ja mis oli aineliselt paremal järjel. Sageli oli kuulda soovist kujundada oma vallakool ümber ministeeriumikooliks. Ajalehtedest leiab põhjendatud kurtmisi selle üle, et koolide majanduslik olukord polnud kiita ja õpetajate palgad olid madalad. Kuid üldiselt muutus eesti ajakirjandus pärast 1888.–1889. aastat, kui suleti Virulane ja tsensor Janssen toimetajaid tõsiselt noomis, aina ettevaatlikumaks; nii kooli kui ka muudes küsimustes hoiduti ikka enam oma arvamuse avaldamisest ja piirduti sündmuste kirjeldamisega.

Kuna keelesundus puudutas ka erakoole, sulgesid rüütelkonnad protestiks oma gümnaasiumid, eestlaste alal Viljandi gümnaasiumi ning Tallinna kuulsa Rüütli- ja Toomkooli. Sulgemistele eelnes rüütelkondades väitlus: kas oleks võimalikud venekeelsed koolid saksa vaimuga? Leiti, et see pole mõeldav. Jõukamatel saksa kihtidest noorte jaoks leidis ikkagi võimalusi õpinguteks emakeeles:

⁵⁵ Vt. lähemalt reformi mõju ja nimetatud lõhenemise kohta **Jansen, E.** Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Keel ja Kirjandus, 1996, 6, 391–394.

koole asendasid kodused õpiringid ja pansionaadid, lapsi saadeti Peterburi saksa-keelsetesse kirikukoolidesse ja rahakamates peredes Saksamaale. Eestlased pidid leppima sellega, mis oli, ja lootma, et eesti vaimuga venekeelsed koolid on siiski mõeldavad. Muide, see osutuski võimalikuks, heaks näiteks on Aleksandri linnakool Põltsamaal. Siin oli eesti keelel ka ametlikult küllalt suur roll: eesti keelt õpetati ainena ja emakeelne oli põllutööõpetus, usuõpetusest rääkimata.

Üldiselt aitas emakeelse kirjaoskuse säilimisele eestlaste hulgas suuresti kaasa vana koduõpetuse traditsioon; lapsed õppisid juba enne kooliminekut emakeeles lugema. Ka oli vallakooli kahel esimesel õppeaastal emakeelne õppetöö sisuliselt lubatud, lisaks olid emakeeles usuõpetus ja kirikulaul. Mis vallakoolides tegelikult toimus, kui palju üldse vene keelt kasutati ning kas määrustest ja manitsustest hoolimata õpetati eesti keelt ainena (seda lubavad oletada teated ajalehtedes), pole aga kaugeltki selge. Riia õppekonna kuraator pidi ikka ja jälle selgitama, kuidas tegelikult tuleb toimida. Veel 1899 võib Postimehest lugeda kuraatori järjekordseid manitsussõnu: vene keelt tuleb õpetada "loomulikul viisil" ja kohe vallakooli esimesest aastast peale, rehkendust peab kohe hakkama õpetama vene keeles, geograafiat on vaja õpetada vene keeles teisest koolitalvest alates. Kolmandast koolitalvest tuleb juba kõiki aineid õpetada vene keeles. Ometi oli kuraatori nõudmistele ja ettekirjutustele lisatud klausel, et "hädatarvidusel" võib õpetamisel ikkagi ka emakeelt kasutada. Postimees kommenteeriski: haridusministeeriumi eeskirjadest koolide õpetuskeele asjus saavad ametnikud erinevalt aru ja keegi ei teagi, mis on see "hädatarvidus", mille puhul vallakoolis emakeelt võib kasutada.⁵⁶ See on näide, et ka kaksteist aastat pärast koolireformi algust valitses koolielus ikka veel segadus. Igatahes on ilmne, et vallakoolis domineeris emakeel, eesti maarahva enamiku haridus aga maa-alkooli kolmeaastase algastmega piirduski. Nii oligi eestlaste vene keele oskus visa edenema. Kuid vähegi parema hariduse omandamiseks – kihelkonna- või ministeeriumikooli läbimiseks ja linnakooli või gümnaasiumi jõudmiseks – tuli vene keel muidugi ära õppida.

Ometi hakkas kõigi raskuste kiuste just seesugustes oludes, 19. ja 20. sajandi vahetusel, kiirendatult kasvama kesk- ja kõrgharidusega eestlaste arv.⁵⁷ Osalt oli põhjuseks talunikekihi kindlustumine ja ka linna keskkihtidesse kuuluvate eestlaste hulga kasv, seega aineliste võimaluste laienemine hariduse saamiseks. Sunniviisil omandatud vene keel võimaldas omakorda pääsu Venemaa kõrge-matesse õppeasutustesse; loomulik on, et eestlaste meelispaigaks sai eelkõige Peterburi, kus 19. sajandi lõpuks kujunenud arvukas eestlaskond suutis toetada õpihimulisi noori. Illustratsiooniks võiks esitada maalikunstnik August Janseni elutee perekonnatraditsiooni põhjal: vaesest perest pärit Narva vabrikupoiss omandas sealses alkoolis vene keele ja ajendatuna vastupandamatust soovist kunstnikuks saada sõitis 1899. aastal, üks rubla taskus, Peterburi. Seal leidis ta tööd eestlase töökojas maalrina ning toetust jõukas perekonnas teenivalt õelt ja

⁵⁶ Postimees, 1899, 23. jaan., nr.18.

⁵⁷ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, 151–166.

lõpetas Peterburi Kunstide Edendamise Seltsi kooli, seejärel Kunstiakadeemia. Senised andmed vene keeles ja Venemaal õppinute kohta räägivad sellest, et vene haridus ei toonud kaasa eestlaste mainimisväärset venestumist; küll aga võisid kokkupuuted vene üliõpilastega soodustada pahempoolse maailmavaate levikut ja mässumeelsust isevalitsuse vastu. T. Karjahärm on tsiteerinud Aleksander Oina sõnu selle kohta, et pealinna avar õhkkond vabastas eestlasest tudengid "kadakasakslük-kiriklikust mõttepiirist ja kolga-isamaalikust romantikast".⁵⁸ See aga ei tähendanud rahvustunde hääbumist; teatavasti toetas ka enamik eesti pahempoolseid rahvuslikku enesemääramist ja paljudest Peterburis õppinutest said iseseisvunud Eesti väljapaistvad riigimehed või kultuuriloojad. Nii saksastumist kui ka venestumist tuli 20. sajandi algul veel vaid vähesel määral ette.

Venestusreformid tõid eesti avalikku ellu uusi tegelasi, seejuures muude vene ametnike seas ka rahvakoolide inspektorid. Samas polnud koolide kontrollimine ja juhtimine nende ametnike poolt ometi väga põhjalik ja peamiselt seetõttu, et inspektoreid oli vähe ja neile alluvad piirkonnad ja koolide arv olid finantside puudusel väga suured – eestlaste ala kohta Eesti- ja Liivimaal oli ainult kolm inspektorit, mõnele allus üle 400 kooli. See andis "vanadele" koolivalitsustele suuremad võimalused ise koolielu juhtida, samas aga sõltus kooliõpetajate saatus ja hinnag mõne kooli kohta ikkagi inspektorist. Ja neid oli muidugi "igasuguseid". A. Grenzstein kirjutas rahvakooli uue juhtimissüsteemi kohta 1885. aastal: eesti noorsoole võib vaid sel juhul õnne soovida, kui uued kooliinspektorid tunnevad rahva "keelt ja meelt", on "tublid koolimehed ja isamaalased".⁵⁹ Sellisele ideaalile inspektorid tegelikkuses kaugeltki ei vastanud, kuigi nende seas oli tõepoolest ka eestlasi (näiteks A. Luig, A. Eriksson, M. Poska, J. Jõgever ja teised); mõningatega nendest olid eesti koolimehed ja ajalehed üsna rahul. Anton Jürgenstein näiteks mainib oma mälestustes Peterburis õppinud filoloog, õigeusklikku eestlast Andres Erikssoni, ka Mihhail Poskat. Kahjuks pidi aga Eriksson just eesti kooliõpetajate poolehoiuavalduste tõttu "hädasunnil ... venemeelsemaks muutuma".⁶⁰ Enamik inspektoreid olid aga umbkeelsed venelased ja nagu teine terane kaasaegne, August Kitzberg, on öelnud, "paremad vene mehed" siia "võõra rahva hulka" ei tulnud, seda vähem, et palgad olid madalad.⁶¹ Jürgensteini mälestused (tema elas venestusaja Väandra kihelkonnakooli juhatajana õnnelikult üle, õppis vene keele kuidagi ära ja tuli ka inspektoritega toime) pakuvad kenid näiteid eri tüüpide kohta Pärnu venelasest inspektorite seas: oli altkäemaksuvõtjaid-tšinovnikuid; korrektseid bürokraate, kes tegid ainult nii palju, kui seadus nõudis, ning heasüdamlikke haritlasi, kellega võis kõnelda ka eestlaste rahvuslikest piidlustest.⁶² Eesti kooliõpetajatel oli võimalik inspektoreid

⁵⁸ Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, 159.

⁵⁹ Olevik, 1885, 23. dets., nr. 52.

⁶⁰ Jürgenstein, A. Minu mälestused, I. Tartu, 1926, 148–150.

⁶¹ Kitzberg, A. Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused, 83.

⁶² Jürgenstein, A. Minu mälestused, 151–153.

mõjutada nii söötmise-jootmise kui ka intelligentse vestluse ja siinse olukorra selgitamisega, pakkuda välja oma hoolsamaid õpilasi, kes juba oskasid laulda "Bože, tsarja hrani", ja jätkata vene keele õpetamist eesti keeles.

Koolireform oli kõige järjekindlam kõigi tsaarivalitsuse poolt 1880. aastate lõpupoole alustatud reformide reas ja sellisena kahtlemata valus hoop nii kohalikele sakslastele kui ka eestlastele ja lätlastele. Kui 1894. aastal astus troonile Nikolai II, kes leevendas survet luteri kirikule, jäid koole puudutavad korraldused ja määrused ometi muutmata. Valitsusringkondades loodeti kindlalt, et kooli venestamisega on võimalik sulatada Baltimaade põlisrahvad vene kultuuriilma ja kasvatada üles "venekeelne põlvkond". See aga ei õnnestunud. Kahtlemata suurenes vene keele kaudu mõneti vene kultuuri mõju, kuid kultuurilist integreerumist ei järgnenud. Tegu oli tõepoolest, kui taas Thadeni sõnu kasutada, "nurjunud eksperimendiga", mida vene ametnikud püüdsid aktiivselt ellu viia vaid umbes ühe aastakümne vältel ja siis loobusid.⁶³ Õigem oleks ehk siiski kaks aastakümnet, sest alles 1905. aasta revolutsioon tõi kaasa tõelise vapustuse tsaaribürokraatia jaoks ja sellega ka emakeelsete erakoolide ja emakeelse algõpetuse lubamise. Siiski ei jätnud vene natsionalistlikud ringkonnad lootusi venestada ääremaade rahvad.⁶⁴

POLITSEI- JA KOHTUREFORM

Koolireform näitas, et loodetud uuendused kipuvad tulema moonutatud kujul. Eestlastele oli hoobiks ka see, et samas jäid mõningad oodatud uuendused, nagu agraarsuhete revideerimine ja semstvo, sootuks ellu viimata. Eesti ajakirjandus oli surutud "vaikivasse olekusse" ja kõikide eesti ajalehtede, Grenzsteini Oleviku, Hermanni ja siis Tõnissoni Postimehe, Kõrvi Valguse, Peedi Sakala ja teiste peamine õpetussõna venestuse pealetungi ajal oli: omandage haridust ja koguge varandust! Siiski peegeldus lehtede veergudel ikka mure kohalike agraarolude pärast, eriti aga semstvo-ootus, sest ka valitsusringkondades oli semstvo laiendamise Baltimaale ikka ja jälle kõne all. Üsna sajandi lõpupoolel lootused kasvasid; Tõnisson näiteks kirjutas Postimehes aastal 1898, et Aleksander II rajas Venemaal 1864. aastal sellise omavalitsuse (Tõnissoni terminiga maakogu), millest kõik seisused osa saavad. Sellest ajast on maakogu arenguteel olnud rohkesti raskusi, kuid ta on aastate vältel palju head tööd teinud rahvamajanduse, rahvahariduse, tervishoiu, vaestehoolekande ja avaliku heakorra edendamiseks. Nüüd saab juba lihtne vene talumeeski aru, et semstvo tähendab eluvõimelist asutust, mis ka väetimate heaks midagi teha võib. Meie maal aga, kirjutas Tõnisson, on "üleüldiste asjade" eesotsas vaid üks seisus, rüütelkond, mis kor-

⁶³ Epilogue. – Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914. Toim. E. Thaden. Princeton, 1981, 459.

⁶⁴ Selle kohta võib leida rohkesti andmeid näiteks **Karjahärm, T. Ida ja Lääne vahel**, 87–303.

raldab asju "avaliku vara" abil, mille on kokku pannud kogu rahvas.⁶⁵ Eriti optimistlik oli sajandilõpul Oleviku toimetaja Grenzstein, kes alustas oma kirja-saatjate kaudu rahva seas tulevasteks volinikeks sobivate kandidaatide välja-selgitamist. Tema kirjakogust võib leida kirja-saatjate sulest hulga "isikuandmeid" tublide peremeeste kohta, kes pidid ka vene keelt oskama.

Eestlaste poliitilise elu ärkamisega 1905. aasta tormides evolutsioneerus tagasihoidlik semstvo-nõue juba rahvuslik-territoriaalse autonoomia nõudeks. Kurioosne on aga ehk see, et enne, kui eestlased saavutasid osaluse provintsi-omavalitsuses, sai Venemaast 1906. aastal konstitutsioonilise monarhiaga riik ja eestlasedki pääsesid ülevenemaalisse seadusandlikku kogusse – riigiduumasse.

On mõistetav, et eesti avalikkus suhtus positiivselt politsei- ja kohtureformi, kuigi needki teostati nii Venemaa 1864. aasta kohtuseaduse kui ka eestlaste märgukirjades soovituga võrreldes üsna suurte moonutustega. Siiski tundus eestlastele juba 1888. aastal toimunud politsei ümberkorraldamine suure sam-muna kõigi kodanike võrdsuse suunas, sest aadel kaotas seisusliku politsei-võimuga olulise relva, millega ta oli saanud kontrollida ja mõjutada eesti ühis-konda. Muidugi ei tohi asju üle politiseerida, sest ühiskonna turvalisus ja võitlus kuritegevuse vastu oli loomulikult ka aadellike politseifunktsionääride huvi-sfääris. Ometi oli eestlastel rohkesti halbu kogemusi. Reform tähendas politsei-ja kohtuvõimu lahutamist ning erilise heameelega tervitas eesti avalikkus aad-likest koosnevate politseikohtute, rahva mälus oma õigust otsinud talupoegade visa ja leppimatu jälitamise poolest tuntud haagi- ja sillakohtute kaotamist. Need asutused võisid jagada omapäi väiksemaid karistusi ja harrastasid kõige viimase ajani ka peksukaristust. Isegi veel 1881. aastal koheldi Harjumaa taluperemehi, kes täiesti legaalselt taotlesid oma põllumeeste seltsi asutamist, Lõuna-Harjumaa haagikohtuniku poolt vana malli järgi kui mässajaid.⁶⁶ Bürokraatlik politsei, mis allus siseministeeriumile, äratas kõige selle tõttu rohkem usaldust. Järve Virulane näiteks kinnitas just enne oma sulgemist, et Vene politseisüsteemi rakendamine olevat "kõige kasulikud uudis, mis Aleksander III valitsuse poolt meie maale on ilmunud".⁶⁷ Politseiametnike arvu mitmekordistumine, mida nõukogudeaegne ajalookirjandus teravalt taunis tsaarivalitsuse sunniaparaadi olulise tugevdamisena, eesti omaaegset avalikkust ei häirinud; vastupidi, politsei-kordnike (urjädnikute) hulga suurendamisest maal loodeti tõhusamat abi kuri-tegevuse, eriti hobusevarguste vastu, mis aidalõhkumiste kõrval oli tollase korra-kaitse suuremaid muresid.⁶⁸ Tegelikult tähendas politseinike kasvav arv siiski kontrolli tõhustamist eestlaste eneseavalduste üle, muu hulgas kohaliku seltsielu ja kultuuriürituste rangemat jälgimist. Valitsusvõimude jaoks oli uus politsei-aparaat sammuks "riigivõimu lähendamisel rahvale" ja eesmärk oli aadli seisus-

⁶⁵ Postimees, 1898, 18. märts, nr. 63.

⁶⁶ Aitsam, M. (koost.). Tallinna Eesti Põllumeeste Selts 1888–1889. Tallinn, 1939, 16–22.

⁶⁷ Virulane, 1888, 5. sept., nr. 36.

⁶⁸ Postimees, 1888, 10. sept., nr. 103.

asutuste järelevalve asendamine riikliku järelevalvega. Politseiaparaat koosnes nüüd peamiselt vene ametnikest; alamate ametnike, urjädnikute ja kardavoide seas oli aga ka palju eestlasi. Sageli olid politseinikud, kelle funktsiooniks oli ka järelevalve eesti seltside üle, ise agarad seltsitegelased.

Kõige enam huvi ja elevust eesti ühiskonnas tekitas justiitsreform, mis on aga ülimalt keerukas probleem; selle sisuline tähendus ja seosed baltisaksa, vene ja ka eesti talurahva traditsioonilise õiguskultuuriga alles ootavad sügavamat uurimist.⁶⁹

Juba Lõuna-Eesti talurahva 1860. aastate palvekirjaaktsioonidest saadik oli soovitud Vene rahukohtusüsteemi laiendamist Baltimaile ja see oli valitsusringkondadel ammuigi kavas; mõneti on ehk huvitav see, et reform teostati siin alles siis, kui vene sisekubermangudes 1889. aastal asuti kontrreformi korras võimude lahususe printsiipi rikkuma ja anti rahukohtuniku funktsioonid üle maakonnapealikutele. Kohtureform oli olnud tähtsal kohal ka Manasseini plaanides. 1885. aastal määrati Manassein justiitsministriks ja ta sai võimaluse ühe oma lemmikidee elluviimiseks. Aga ehkki Manassein oli Aleksander II "suurte reformide" tuline poolehoidja, teostati kohtu-uuendus Balti provintssides siiski kärbetega, mida eesti ajalookirjanduses on ikka hinnatud negatiivselt: kohtunikud polnud siin valitavad ja puudus vandemeestekohus. Kohtunike määramise soov sisaldus aga ka eestlaste märgukirjades, kuna valitavuse puhul kardeti, et ka uutes kohtuasutustes pääsevad domineerima sakslased. T. Anepaio on seniseid uurijaid kritiseerides väitnud, et nii oleks ju ka juhtunud. Paljudest sellal oli eestlaste seas haritud juriste, keda oleks võinud kohtunikuks valida? Ka juhib ta tähelepanu sellele, et vandekohtu puudumisel oli oma positiivne külg, nimelt apellatsioonivõimalus (vandekohtu otsused olid lõplikud).⁷⁰

Kogu uuendatud suur süsteem – eestlaste alal oli 34 rahukohtuniku jaoskonda, kaks ringkonnakohtu, peale selle prokuratuur kohtu-uurijate ja täituritega, kinnistusosakonnad, talurahvakohtud ja advokatuur – vajas hulgaliselt ametnikke, kes tundsid vene keelt. Kohtunikeks määratigi põhiliselt vene juristid, sakslased olid aukohtunikud või ka advokaadid. Sel puhul pidid nad muidugi olema kodus vene keeles, sest kohtukeeleks sai vene keel. See oli uue kohtu suurimaid miinuseid eestlaste silmis. Pealegi ei kadunud Baltimaade kohtusüsteemist päriselt ka seisuslikkuse põhimõte: talurahva jaoks (vähemate kohtuasjade puhul) tegutsesid edasi vallakohtud koos uute asutuste, ülemtalurahvakohtutega. Neis kasutati edasi eesti keelt. Uue kohtu tunnustatud voorusi oli aga avalikkus ja senisega võrreldes lihtsustatud protseduur, ka oli vastupidiselt varasemale olukorrale nüüd isegi talupoegadel lubatud kasutada advokaate. Seda nad pididki tegema, sest vähegi suuremad kohtuasjad kuulusid ikkagi rahu- ja ringkonnakohtu kompetentsi, kus tuli kasutada vene keelt. Ja sellest võrsusid uue kohtukorra suurimad

⁶⁹ Vt. uurimisülesannete kohta ka **Anepaio, T.** Kahe ilma piiril, 8–9.

⁷⁰ Samas, 8.

pahed: kohtualuste abitus võõrkeelses kohtus ning kahtlaste nurgaadvokaatide kasutamine.

Eesti ajakirjandus reageeris kohtu uuendamisele ülielavalt, seda nii reformi eelõhtul kui ka läbiviimise ajal. Eestlaste kõrgeenenud eneseteadvus avaldus selles, et ikkagi julgeti rääkida vajadusest kasutada kohtus eesti keelt: eestlased on ju haritud rahvas ja üle miljoni suur, nad "ei ole mordvalased või tšeremissid", kirjutab veel 1888. aastal mõnigi kord ka venestussõbralikke seisukohti väljendanud Virmaline.⁷¹

"Ootus ja põnevus rahva seas on suur," nentis Hermanni Postimees 1889. aasta sügisel, kui reform hakkas tegelikkuseks saama; "me elame tähtsal ajal, mil mitme saja aastased asutused langevad ja uued asemele tulevad".⁷² Murrangu-teadvust väljendavad juba paljude eesti lehtede juhtkirjade pealkirjadki, nagu "Tähtjas pööripäev" ja "Tähtjas uuendus kohtukojas". Grenzsteini Oleviku veerugudel võrreldi kohtureformi ajaloolist rolli talurahva pärisorjusest vabastamisega.⁷³ Mida uue kohtu voorusteks peeti, selgub kas või Postimehe kaastöölise H. Luha loetelust: "rutuline asjaajamine, seisuste ühesugune inimlik väärtus, otsekohene avalik kohtumõistmine ja õiguse kaitse".⁷⁴ Niisugused hinnangud olid üsna üldised ja vastavuses sellega, mida eesti publitsistikas oli ammu soovitud ja loodetud.

Eesti ajalehtedest võib leida üksikasjalikke kirjeldusi uute kohtute avamisest. Postimees näiteks kirjutab pikalt minister Manasseini visiidist Tallinna. Siis olevat tänavail liikunud lausa "rahva laene".⁷⁵ Tallinna vene seltsi ruumes olevat korraldatud uute kohtute auks piduõhtu, kus sõbralikus üksmeeles esinesid vene laulukoor Gusli, Jüri kihelkonna eestlaste laulukoor ja saksa Revaler Liedertafel.⁷⁶

Kuigi kohtureformi väärtustati positiivselt, kaldus eesti ajalehtedes ka selle uuendusega seoses domineerima neutraalne kirjeldus ja lugejatele praktiliselt vajalik teave, nagu see oli venestusaja eesti ja saksa ajakirjandusele paratamatult omane. Ülivõrretes kiitis uut korda üksnes Kõrvi Valgus. Uute kohtutega, väitis Kõrv, on alanud ka "uus ajalooline ajajärk" – "Vene ajaloo järk". Alles nüüd võib Vene valitsus end siinmail peremehena tunda ja seniste võimumeestega arveid õiendada.⁷⁷

T. Anepaiole viidates oli juba juttu moodsa õiguskultuuri arengust siinmail. Sellele andis tõe kohtureform ja see oli keerukas protsess, sest Balti seaduste muutmine polnud lihtne ja lõpuni seda ei viidudki. Küll aga oli siinse õiguskultuuri ümberkujundamise mõttes tähtis, et Tartu ülikooli reorganiseeritud õigus-

⁷¹ Postimehe refereeringu põhjal (Postimees, 1888, 2. veebr., nr. 73).

⁷² Postimees, 1889, 28. okt., nr. 124.

⁷³ Olevik, 1889, 4. dets., nr. 49.

⁷⁴ Postimees, 1889, 25. nov., nr. 136.

⁷⁵ Samas.

⁷⁶ Olevik, 1889, 4. dets., nr. 49.

⁷⁷ Valgus, 1890, 8. märts, nr. 11.

teaduskonnas hakati õpetama Vene õigust, mis tugines lääne õiguse retseptioonile.⁷⁸ Teisalt tekitas kohtureform eesti avalikkuses huvi rahva õigusteadvuse vastu, mis leiti tollaste arusaamade kohaselt olevat viletsal järjel. Talurahva vana traditsioonilist õiguskultuuri eesti ajalehetoimetajad ju ei tundnud ega tunnustanud. Argitasandi õiguskultuuri uuendajate esireas sammus Grenzstein, kes – muidugi truualamlikus tonaalsuses – jagas Olevikus ohtrasti ja pidevalt teavet kohtukorralduse ja kohtupraktika, toimunud protsesside, seaduste ja nende täitmise, advokaatide ja prokuröride funktsioonide ning muu kohta. Ajalehte asutati eri rubriik "Valitsus. Kord. Kohus". Väheomas ulatuses tõid sellist informatsiooni ka teised eesti ajalehed. "Rahva õigusetundmise"⁷⁹ (Oleviku termin) edendamine oli kindlasti kohtureformi üks positiivseid tulemusi, sundides inimesi küsima, mis on **õigus ja kuidas ta sünnib**. Selle vastu olid eestlased pärisorjusest vabastamisest ja esimestest talurahvaseadustest saadik tegelikult ikka huvi ilmutanud.

Uus kohtusüsteem tõi Eestisse taas ohtralt vene ametnikke, eestlaste endi seas oli, nagu juba märgitud, veel väga vähe õpetatud juriste, kes võinuksid toimida kohtunike, prokuröride või advokaatidena. Samas sai rahva seas pastori ja arsti kutse kõrval populaarseks advokaadiamet ja ikka enam noori siirdus õigusteadust õppima. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul õppinud noortest juristidest võrsus mitmeid väljapaistvaid poliitikuid tulevase Eesti riigis. 19. sajandi lõpul leidis siiski juba eestlasest ülemtalurahvakohtunikke.

Mõningaid eestlasi leidis ka talurahvakomissaride seas. See uus institutsioon oli jälle üks samm aadellike asutuste asendamisel riiklikega; seniste kihelkonnakohtute asemel jäi järelevalve vallavalitsuste tegevuse, talurahvaseaduste täitmise ja vallakohtute üle nüüd talurahvakomissaride hooleks. Seda institutsiooni on võrreldud maakonnapealikega Venemaal: mõlemad rikkusid võimude lahususe põhimõtet, koondades kohtu- ja täitevvõimu. Eesti ajakirjanduses kajastub talurahvakomissaride tegelik roll kahvatult, peamiselt on neist juttu seoses palju segadust ja kaksipidimõtlemit tekitanud valdade ühendamise algatajatena aastail 1891–1893. Komissarid toetasid 1890. aastatel valdades arenevat laialdast liikumist kõrtside sulgemiseks riigi viinamonopoli tuleku eel. Mälestused jutustavad enamasti umbvenelastest komissaridest, kelle puhul tüübistik vastas kooliinspektorite omale: oli vägivaldseid ja korrumppeerunud tegelasi, "lihtsalt" bürokraate ja tolerantseid haritlasi. Nagu rahvakooli inspektorid, vaheldusid ka komissarid ega jäänud kauaks paigale. Missuguseks kujunes eesti valdade "kooseksisteerimine" uue bürokraatliku institutsiooniga, vajab eraldi uurimist.

1898. aastal avaldas Jaan Tõnisson Postimehes juhtkirja, milles esitas kokkuvõtvalt oma arvamuse uue kohtu kohta. Tõnisson kiitis Aleksander II kui Vene õigusolude uuendajat: tema ajal rajati niisugune kohtusüsteem, mis "kõigile ühtlasi õigust pidi mõistma". Aga Aleksander II oli lubanud ka, et iga rahvas võib kohtus oma keelt tarvitada. Uute kohtute puhul hindas Tõnisson ennekõike

⁷⁸ Anepaio, T. Kahe ilma piiril, 13.

⁷⁹ Olevik, 1890, 15. okt., nr. 2.

"õigusemõistmise iseseisvust", niisiis sõltumatust, samuti seda, et kohut ning valitsust (täitevõimu) "hakati lahutama". Postimehe toimetaja sedastas aga ka, et Aleksander III ajal neid printsiipe rikuti: kohtuministrile anti taas suurem võim ja senat võis nüüd kohtunikke määrata; ka oli võimude lahususe printsiipi halvanud Venemaa maakonnapealike institutsioon.⁸⁰ See on rahulikus toonis kirjutatud artikkel; Tõnisson andis haritud eesti lugejale mõista, et ehkki 1864. aasta kohtureformi printsiibid on moodsad ja õiged, on nende elluviimist oluliselt pidurdanud Aleksander III reaktsiooniline režiim. Kirjutis näitab aga ka seda, et 19. sajandi lõpul hakkasid kriitilised noodid eesti ajakirjanduse veergudel taas tugevamini kõlama.

KOKKUVÕTE

Venestusreformid olid tõepoolest "nurjunud eksperiment" eelkõige selles mõttes, et eestlaste keeleline assimileerimine teoks ei saanud. Vene kultuuri integreerumise asemel kasutati koolis omandatud riigikeelt pragmaatiliselt: kõrgkoolis õppimiseks ja kutse omandamiseks või siis mõnes riigiasutuses töökoha saamiseks. Ebaõnnestus ka manipulatsioon kujunemisel oleva eesti avalikkusega, keda peeti eesti tegelaste vähese hariduse tõttu kergesti mõjutatavaks, ja koos sellega ka eestlasest truu riigialama kasvatamine. Reformidel oli kahtlemata mitmes mõttes uuenduslik roll: nad soodustasid eestlaste sotsiaalset mobiilsust, nõrgendasid baltisakslaste autoriteeti ja õhutasid sellega taas eestlaste kodanikutunnet ja järelemõtlemise vaimu, mis põimus rahvustundega. Eestlastest riigiametnikudki, kellele venestamisaeg avas teatud võimalused karjäärriks, ei jäänud üksikõikseks eestlaste õiguslike ja rahvuslike emantsipatsioonipiüete suhtes; toodagu illustratsiooniks vaid mõned üksiknäited, nagu püüdlik tsensor Jaan Jõgever, kellest sai ikkagi eesti kultuuri edendaja, ja ülemtalurahvakohtunik Karl Hellat kui agar karskustegelane.

Peamine oli aga venestusreformide puhul siiski "negatiivne kogemus", mille najal eesti haritud avalikkus hakkas mõistma, et eestlaste "suur poliitika" ei tarvitse olla vaid jõuproov balti aadliga tsaarivalitsuse soosingu pärast. Huvi hakkas pöörduma, nagu seda näitavad juba 1890. aastate suundumused, Lääne-Euroopa ideevoolude ja nende uute rakendusvõimaluste otsimisele, nii sotsiaalsele õiglusele kui ka rahvusliku enesemääramise senisest teadlikumale ettevalmistamisele. Huvitav on vahest ka see, et 19. sajandi lõpul, kui tsaarivalitsuse unifitseerimisind Baltikumis rauges (huvid suundusid Kaug-Itta) ja ilmnes taas leebem suhtumine baltisakslastesse, teravnes eesti ajakirjanduses eesõigustatud baltisaksa kihtide kriitika. Grenzsteini Olevik õhutas rahvast välja astuma rahvakiriku-idee nimel mõisnike patronaadiõiguse vastu ja saavutas uut poolehoidu oma 1897. aasta artikliteseeriaga nooreestlaste ja vanasakslaste vaherkordadest.

⁸⁰ Postimees, 1898, 21. märts, nr. 66.

Tõnissoni Postimees polemiseeris sajandi lõpul teravalt baltisaksa ajalehtedega, kes ikka veel ei tunnistanud eestlaste "õigust kodanikuõigustele". Tema väljenduslaad ei erinenud palju Sakala-aegsest. Levis ka seisukoht, et võrdõiguslikkus, mida valitsuse reformid pidanuks kaasa tooma, on vaid väline ja eksisteerib üksnes põhimõtteliselt. Keelesurve tekitas opositsiooni ja süvendas rahvuslikku meelsust.

Samal ajal edenes eesti ühiskonna iseorganiseerumine; alanud oli, osalt liidrite poolt õhutatuna, osalt nagu mingi loodusjõulise protsessina, vabade ühenduste – seltside – massilevi. Omaalgatus eneseharimise, heakorra, majandushuvide ja teiste vajaduste nimel ning arvukate vastavate, olgugi apoliitiliste, ühenduste rohkus tähendas kodanikuühiskonna algete kujunemist ja vastuseisu riigivõimu hooldusele. Organiseerivat jõudu tuleb näha ka rahvuslikes ajalehtedes, mis levisid oma aja kohta küllalt suurtes tiraažides.

Kõik see oli eelduseks eestlaste poliitilise kultuuri – ja õieti **kogu rahvus-kultuuri** – uuele arengutasandile jõudmisele 20. sajandi algul ja eestlaste poliitilise elu puhkemisele 1905. aasta paiku.

RUSSIFYING REFORMS OF ALEXANDER III AND ESTONIAN PUBLIC OPINION

Ea JANSEN

The paper is focused on the reception and social consequences of the reforms introduced in the Baltic provinces by the government of Alexander III in the late 1880s in order to unify these areas, which until then had enjoyed a high degree of autonomy, with the rest of Russia. Along with administrative centralization and the restriction of the privileges of the Baltic German nobility the purpose of the reforms was cultural assimilation of the indigenous population. Nevertheless, as many a scholar have pointed out, there were various dilemmas in the opinions of the Emperor, his councils and various Russian institutions about the ways and aims of the unification process, because the economic and cultural level of the Baltic provinces compared favourably with that of the rest of the empire. These dilemmas were probably the main reason of the inconsistency of the reforms, mostly ignored by the Estonian historians. In recent historiography, the interdependence of the Russification and the modernization processes is also often pointed out. Explaining the policy of the Russian government in the Baltics, the fear of German Empire as a new strong power into Europe has to be taken into account more seriously.

Aware of such a background, the author of the paper discusses the contrast between the hopes and expectations of Estonians regarding the centralizing reforms, reflected in several memorandums in the early 1880s, and the real plans of the government. Along with this, the contrast between the self-image of the

Estonians and the image of Estonians cultivated by German public opinion and the tsarist officials is discussed. Estonians regarded themselves as citizens, worthy of civil rights; for German and Russian functionaries, the Estonians were underdeveloped low-class people, needing permanent sponsoring. According to the traditional propaganda by Slavophiles, it was considered to be an easy task to integrate Estonians and Latvians into the "Russian family" and paralyze the supposed danger of Germanization.

The author also discusses the differences in the ideas regarding the ways and limits of the unification of the Baltic provinces between the two governors appointed by the Emperor in 1885 to carry out the practical Russification – General M. Zinov'ev in Livonia and Prince S. Shakhovskoj in Estonia. These differences seem to be a reflection of the dilemmas characteristic of the Russian officialdom as a whole. However, in the question of the assimilation of Estonians and Latvians, the ideas of the governors did not differ very much.

The author of the paper points out that the most serious disappointment to the Estonian public opinion was the postponement of the introduction of Russian zemstvo that was supposed to present for the Estonians an opportunity to participate in the local self-government. The government also ignored the propositions regarding the regulation of the agrarian relations in the Baltics.

The attention of the author of the paper is focused mainly on concrete data about the reception and social consequences of the educational reform introduced in 1885–87, and the police and court reform from 1888–89. A hard blow for Estonians and Germans was the introduction of Russian as the language of instruction in all types of schools on the ground of the so-called temporary regulations passed in spring 1887. The tsarist officials did not pretend to be able to Russify the Baltic Germans of high strata, but they did not doubt in the effect of the Russian-language schools regarding Estonians and Latvians: the next generation was expected to be Russified.

In practice, the lowest type of schools, rural township schools (*vallakool*), evidently remained Estonian and that meant that the majority of Estonian peasantry actually did not learn Russian. Crucial for the cultural development and mentality of the Estonians was also the fact that the instruction of religion was in Estonian and that the tsarist officials did not dare to change the confessional character of the Lutheran schools.

For the Estonian pro-tsarist public opinion the Russification of Estonian elementary schools was a disappointment difficult to endure. It divided the public into two camps: the main part (the leading newspapers *Virulane*, *Postimees*, *Olevik*) tried to criticize the reform and continued to extol the values of the mother tongue in a romantic spirit; actually only a small part of Estonian press began to stress the pro-Russian ideas (newspaper *Valgus*). Despite restrictions and an ever stricter censorship imposed on Estonian press, its nationalistic attitudes were manifested in several ways also during the following years. In the late 1890s, the step-by-step liberalization of the political atmosphere already set in.

The main unexpected result of the educational reform was that the knowledge of the Russian language, contributing to the more rapid formation of Estonian intelligentsia in the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, did not bring along the integration of the intellectuals with the Russian culture. The Russian language was looked upon pragmatically as a means of social career.

In the case of the police and court reform, which meant a serious restriction of the power of the Baltic German nobility, the reaction of Estonian public was positive and a most vivid interest in the reforms was revealed. The replacement of the police of the Baltic nobility by a bureaucratic body submitted to the central Ministry of Internal Affairs was greeted by Estonian press as a most progressive step. The court reform – the introduction of Russian justices of peace – was more complicated. The Estonians were actually not troubled by the deviations of the court system in the Baltics if compared with the famous justice reform of Alexander II in 1864 – absence of jury and the appointment of judges by the Ministry instead of elections. The elections would have meant the continuing domination of Baltic Germans. In Estonian press, such merits of the new court as the equality of estates, publicity and a simpler court procedure were stressed. However, much dissatisfaction and inconvenience was brought about by the requirement of Russian as the procedural language in the courts. In all the memorandums presented by Estonians to the government, Estonian as the court language was proposed. The justices were nearly without exceptions Russians.

In general, the new bureaucratic courts were considered to be far more impartial than the previous ones. The information about the court procedures and legislation from then on regularly published in Estonian press contributed to the awareness of common Estonians of the existence of laws, their rights as citizens and legislation problems.

The author comes to the conclusion that the Russificatory reforms were an “abortive experiment” (as put by E. Thaden) in several senses. In contrast to the intentions of the tsarist government they did not bring along the wished conformity of the Baltic provinces; cultural identity, regarding the Germans as well as the Estonians, was not destroyed, and even the institutional–legal system was changed only partially. Estonians did not turn into Russians, even not into submissive loyal subjects of the Emperor; on the contrary, the discrepancy between their previous expectations and the real reforms undermined their loyalty.